

kenmerkte, bleef bepalend voor de advies- en overlegstructuur rondom het departement. Zoeken naar compromissen was het devies om de institutionele pluriformiteit in stand te houden en geen enkele richting te kort te laten komen. De roep om bezuinigingen hield het ontstaan van een ministerie van onderwijs lang tegen. En toen het er dan toch kwam, heeft die roep het ministerie vrijwel onafgebroken omgeven, ook al lijkt niets zo zeker als de jaarlijkse stijging van de onderwijsbegroting.

Het is een cliché in een korte bespreking maar een zo summiere samenvatting kan geen recht doen aan de kleurrijke schildering van 75 jaar ministerie van onderwijs, dat bovendien gedurende lange tijd de zorg voor de kunsten en de media koesterde. Als men het met talrijke foto's verlichte boek niet in één adem uitleest, is dat uitsluitend te wijten aan de omvang, geenszins aan de stijl of de dorheid van de presentatie. Vermakelijk is de terloopse mededeling dat minister Cals een feest voor zijn ambtenaren aanrichtte, toen de begroting van het departement die van defensie voorbijstreefde. Er valt evenwel ook wel wat aan te merken op het boek. Het is in eerste instantie een geschiedenis van het onderwijs en van de onderwijspolitiek geworden. De context van de maatschappelijke ontwikkelingen, die de auteurs expliciet hebben willen aanbrengen, heeft veel aandacht opgeëist. Het ministerie zelf komt weliswaar aan bod in de vorm van talloze 'organogrammen', begrotingen en biografische profielen van ministers, staatssecretarissen en secretarissen-generaal, maar het komt niet werkelijk tot leven. Wat ontbreekt, is een scherpere focus op het ambtenarenapparaat als geheel (van typekamer tot kabinet), op de bureaucratische cultuur en op de ambtelijke routine van dit ministerie. Dit bezwaar is geen pleidooi voor een ouderwets gedenkboek maar komt voort uit de overtuiging dat de Nederlandse bestuursgeschiedenis methode(n) mist — een gebrek waaronder ook dit boek lijdt. Er zijn inmiddels in Nederland verschillende geschiedenissen van departementen en andere rijksdiensten verschenen, zonder dat men er enige lijn in kan ontdekken. Hadden de schrijvers meer aansluiting gezocht bij de internationale bestuurshistorische literatuur, dan was er vast meer aandacht voor de verschillende facetten van de 'bestuurswerkelijkheid' geweest. *75 jaar OK&W* is een uitstekende op zichzelf staande studie, die in veel opzichten boven andere departementsgeschiedenissen uitsteekt maar — naar het oordeel van ondergetekende — enigszins tekortschiet in haar aandacht voor het bureaucratische functioneren van het ministerie.

N. Randerad

A. P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst? De opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1950* (Dissertatie Nijmegen 1994, N.W. Posthumus reeks III; Hilversum: Verloren, 1994, 351 blz., ISBN 90 6550 398 6).

De aandacht voor immigratie naar Nederland tijdens het Interbellum is tot nu toe sterk gericht geweest op de joodse en politieke vluchtelingen in de jaren dertig. Over de zeker niet onbelangrijke arbeidsmigratie is veel minder bekend. Dat geldt met name voor de groep van buitenlandse arbeiders in de Limburgse mijnen, die voornamelijk vanuit Polen, Slovenië en Italië het tekort in deze sector opvulden. We moeten het doen met de interessante, maar beperkte studie over de assimilatie van deze groep door Brassé en Van Schelven uit 1980 en meer verspreide gegevens uit de dissertatie van Kreukels (*Mijnarbeid*, 1986).

Het proefschrift van Versteegh voorziet dan ook in een behoefte. Hoewel zij zich beperkt tot de Polen in de jaren twintig, heeft zij in tegenstelling tot de genoemde studies de Nederlandse casus vergeleken met de positie van Polen in Duitsland en België. Haar centrale vraag is welk verband er bestaat tussen de 'territoriale afkomst' van deze Polen en hun plaats binnen het bedrijf en de maatschappij. Of anders gezegd, in hoeverre werden Polen achtergesteld en gediscrimi-

neerd? In het boek worden deze twee componenten, de arbeids- en maatschappelijke positie, vervolgens systematisch per land besproken. Na een lange inleiding en een algemeen hoofdstuk over de geschiedenis van Poolse migranten volgen drie *case-studies* over respectievelijk Duitsland (Arenberg), België (Borinage en de Kempen) en Nederland. Vervolgens worden in twee thematische hoofdstukken de arbeidssituatie en de maatschappelijke positie in de onderscheiden gebieden vergeleken. De auteur heeft hiervoor uitgebreid archiefwerk verricht en tal van belangwekkende kwantitatieve gegevens boven water gehaald. Zo komen we veel te weten over het aandeel van de buitenlandse mijnwerkers op de totale lokale bevolking, hun loonniveau, positie in het mijnbedrijf etcetera.

Hoewel de studie op het eerste gezicht dus een bijzonder systematisch en overzichtelijk kader biedt vooreen alleszins relevante vraagstelling, is het resultaat teleurstellend. Dat uit zich in de eerste plaats in de slechte stijl waarin het boek is geschreven. Het wemelt van de stilistische onvolkomenheden, onnodige herhalingen en soms regelrechte grammaticale fouten, waardoor de lezer wel erg op de proef wordt gesteld. Daarnaast presenteert de auteur veel overbodige informatie. Met name de geschiedenis van de verschillende mijnbedrijven (alles bij elkaar toch gauw zo'n dertig bladzijden), die voor iedere mijn opnieuw uitvoerig uit de doeken wordt gedaan, is nauwelijks relevant.

Teleurstellender echter is dat de vergelijkende methode niet meer blijkt in te houden dan het voortdurend naast elkaar zetten van de verschillende casussen. Aan echt vergelijken komt de auteur nauwelijks toe. Tot in de conclusie aan toe rijgt zij braaf de drie gebieden aan elkaar, zonder een poging tot een thematische integratie.

Dat wil niet zeggen dat Versteegh niets te melden heeft. In het slothoofdstuk komt zij wel degelijk tot belangrijke conclusies, zoals de mogelijkheden van de immigranten om zelf hun positie te beïnvloeden. Erg nieuw en opwindend is het echter allemaal niet. Bovendien is de door haar gekozen periode veel te kort om veel vragen, met name die naar de maatschappelijke positie, bevredigend te kunnen beantwoorden. Integratie en assimilatie vergen immer minimaal twee à drie generaties. Dat de positie van buitenlandse arbeiders in het Interbellum tijdens de eerste tien jaar van hun aanwezigheid voor een deel tweederangs was, is weinig verrassend. Ik kan de auteur dan ook niet bijvallen, wanneer zij stelt dat haar studie een belangrijke bijdrage vormt tot migratiestudies in het algemeen (308-314). Daarvoor is het geboden materiaal te mager en zijn de open deuren te talrijk.

Leo Lucassen

D. Hak, *Stagnatie in de Nederlandse godsdienstwetenschap 1920-1980. De bijdrage van Gerardus van der Leeuw, Fokke Sierksma en Theo P. van Baaren aan de godsdienstwetenschap* (Dissertatie Groningen 1994; Amsterdam: Thesis publishers, 1994, vi + 283 blz., f45,-, ISBN 90 5170 280 9).

'En overigens, mijn zoon, wees gewaarschuwd; er is geen einde aan het maken van veel boeken en veel doorvorsen is afmatting voor het lichaam'. Een proefschrift dat zo begint met Prediker 12:12, roept verwachtingen op. De auteur stelde zich dan ook voor de niet geringe opgave de vraag te beantwoorden 'naar vooruitgang in de kennis van de Nederlandse godsdienstfenomenologie in de periode 1920-1980'. Al op de eerste pagina's van de inleiding worden we echter geconfronteerd met het vernietigende oordeel van de antropoloog Van Baal op het werk van zijn Groningse collega's en leren we dat Van Baarens inleiding tot de vergelijkende godsdienstwetenschap *Doolhof der goden* (1960), die nog twintig jaar later werd herdrukt, al dertig jaar eerder geschreven had kunnen worden. Doorslaggevend lijkt me echter de persoonlijke ervaring van de auteur die als student te Groningen rond 1980 al zijn conclusies had getrokken.